

שעור 11 – עיקרון 'הסדרתיות'¹

א. מבוא

לצורך הבהרת העיקרון והסביבה המתודולוגית בה הוא פועל נדון בהרחבת מה בדוגמה דמיונית. הבה נניח כי קיימת הלכה דמיונית שיש בה מחלוקת כדלקמן:

'יצא עם תכשיט לרשות הרבים, תנא – x סבור כי היוצא חייב בשבת אולם הוא פטור ביום טוב,

תנא – y סבור כי הוא פטור בשבת ופטור ביום טוב ואין בכך כלום'

נציג מחלוקת זו בכמה צורות 'מודרניות':

אפ' א – מטריצה דו- מימדית: 'יצא עם תכשיט לרשות הרבים'

יום תנא	שבת	יום טוב
תנא – x	חייב	פטור
תנא – y	פטור	פטור

¹ המונח 'סדרתיות' לקוח מתחום עיבוד הנתונים במחשב. שם קיים המונח - 'עבוד סדרתי', ובלועזית Sequential processing. משמעותו, עיבוד של מידע או של רשומות נתונים לפי סדר התרחשותם או סדר הופעתם בקובץ. במונחים של ניתוח המשנה, עיקרון זה עוסק ב'סידור' הטיעונים המשנה, במיוחד ברכיב 'המוסר'.

אם מבטו של הקורא תופס 'עמודות' כאפשרות עדיפה, אזי יש לומר כי בולטת העובדה שהמחלוקת בין התנאים הינה ביום **שבת**.

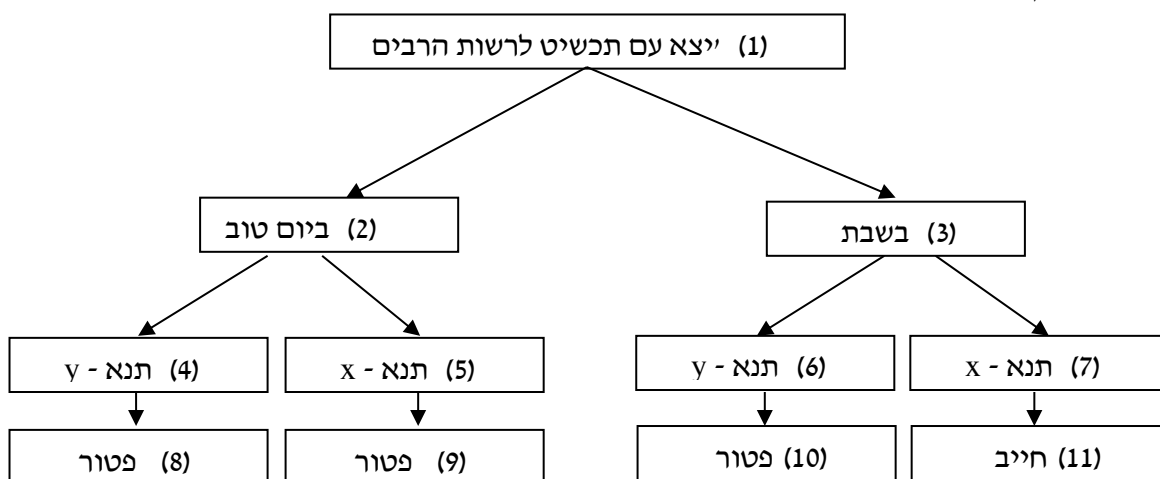
אפ' ב – מטריצה דו-מימדית: 'יצא עם תכשיט לרשות הרבים'

תנא - y	תנא - x	תנא שבת
פטור	חייב	שבת
פטור	פטור	יום טוב

אם מבטו של הקורא תופס 'עמודות' כאפשרות עדיפה, אזי יש לומר כי בולטת העובדה שעמדתו של תנא - x, עושה הבחנה בין ה'קביעה' ביום שבת ל'קביעה' ביום טוב. תנא - y לעומת זאת אינו עושה הבחנה כזו.

שתי טבלאות המטריצה בשתי האפשרויות המוצגות לעיל מציגות את **אותו** המידע ואת **מלא** המידע אולם מדגישות עניינים 'שונים': צורת הצגת המידע באפ' א תשמש כבסיס לדיון בשאלה לדוגמה: מה יש בו ביום **השבת** שבו קיים הבדל ב'קביעה' בין שני התנאים? באפ' ב תידון השאלה לדוגמה: מה גורם **לתנא - y** לקבוע שאין הבדל בין שבת ליום טוב בעניין זה?

אפ' ג – 'תרשים עץ'

זהו תרשים המתאים מבחינת 'מבנה עץ' לאפ' א לעיל, שכן 'שבת' ו'יום טוב' הם נושאי העמודות. נבחן תרשים זה ונשאל מה ההבדל מבחינה מתודולוגית בינו ובין אפ' א לעיל?²

² אני מבקש להתייחס אל מספר הבדלים הנוגעים לענייננו ולא לכל ההבדלים האפשריים.

לפני הדיון בלשון זו יש תחילה לקבוע, כי כל לומד גמרא מתחיל יודע בוודאות להציג מתוך ניסוח זה את צורות הצגתו האלטרנטיביות כפי שהוצגו לעיל. 'ניסוח' קצר זה האופייני כל כך לניסוחי רבי יהודה הנשיא מכיל את כל המידע המצוי בצורות ההצגה האחרות. בהשאלה מן הדוגמאות לעיל שומה עלינו לשאול כעת: מהי 'השפה' או הנחות היסוד המוקדמות לניסוח מעין זה? נבחן תחילה את מאפייניו המתודולוגיים:

- (1) קצר ביותר, אין חזרה על שום פריט מידע.
- (2) הצורה הסכמטית של ההלכה שומרת על 'רכיבי הטיעון', דהיינו: מוסר, מקרה, קביעה ונימוק (החסר בדוגמה זו).
- (3) 'המקרה' מנוסח בתחילת 'המשנה' פעם אחת בלבד, משום שהוא משמש את שתי הדעות החולקות, והוא עצמו, 'המקרה', לא מצוי במחלוקת.
- (4) קיים 'סדר' מסוים בקביעות: פטור, חייב, פטור.
- (5) בהקשר ל (4) ברור כי דעתו של תנא – y המליאה הינה: בשבת וביום טוב פטור, על אף שהוא לא התנסח כלל בהקשר ליום, אלא בהקשר לקביעה הנורמטיבית בלבד.

הנחות היסוד בניסוח רבי יהודה הנשיא

נחזור שוב לשאלה, מהיא 'השפה' או הנחות היסוד עליהם מסתמך רבי בניסוחים מעין אלו? לפחות בדוגמה זו נוכל להצביע על שתי הנחות: האחת – דעה תנאית שניה המתייחסת לאותו 'מקרה' משמעותה 'מחלוקת' מליאה או חלקית עם 'המוסר' הראשון. המשנה אינה מציגה את שמות כל התנאים המסכימים עם המוסר הראשון, ואף לא את חלקם, אלא את החולקים בלבד. תבנית מעין זו מכוונת כמעט בכל המקרים למחלוקת. השניה – עיקרון 'הסדרתיות': פריטי המידע 'מסודרים' אחד אחר השני באופן שכל פריט מתייחס אל אלו שלפניו בדרגות התייחסות שונות:

(1) 'המקרה'

(2) תנא – x אומר

(3) תנא – y אומר

'קביעותו' של תנא – x מתייחסות למקרה: (1), 'קביעותו' של תנא – y מתייחסת לדברי תנא – x , ואף הוא מדבר על אותו 'מקרה': (1). דברי תנא – y אינם עומדים בפני עצמם אלא נראים כמתייחסים לדברי תנא – x , משל היה אומר: אני חולק עליך וסבור כי גם בשבת יהא פטור. על פי עיקרון 'הסדרתיות', אנו גוזרים את דעת תנא – y מתוך התייחסותו לדברי תנא – x . אין הגיון לומר כי הוא מתייחס לפטור ביום טוב, שהרי הוא בא לחלוק, ואם נאמר שהוא מתכוון ליום טוב אין בכך מחלוקת. על אותה הדרך יש לפרש כי תנא – y בקביעותו "פטור" מתכוון לאותו 'מקרה' משותף המנוסח בתחילת הטיעון. עיקרון 'הסדרתיות' מאפשר הצמדת וצבירת מידע בדילוגים מ-(3) ל(1).

צורת ההצגה הטובה ביותר והאילוצים הטכנולוגיים

איזו צורת 'הצגה' של המידע טובה ונכונה יותר? מטריצה? 'תרשים עץ'? ניסוח טקסטואלי 'סדרתי'? מנקודת מבט של בהירות בעמדות הצדדים נראה כי 'מטריצה' ו'תרשים עץ' בהירים יותר. עובדה היא כי המורה בבואו לפרש את דברי המשנה, פעמים שהוא עושה שימוש בשתי טכניקות אלו. כלומר: צורות הצגה אלו מהוות אמצעי פרשני לצורך הבהרת התמונה המליאה במשנה. מדוע מהוות שתי צורות הצגה אלו אמצעי פרשני

מבהיר לנוסח הטקסטואלי? בתשובתי אני מבקש להדגיש צד אחד בלבד של היתרון בשימוש בשתי צורות אלו. הגישה לפריטי המידע בשתי צורות אלו הינה ישירה ומפורשת (Direct Access). בדוגמה זו: ארבעת ההלכות השונות מפורשות וכל מה שנדרש מן הלומד הוא 'הטכניקה' לקריאת המידע. ברם, נוסח הטקסט שבמשנה הינו לרוב 'סדרתי'. המידע מסודר רובד אחר רובד כדרכם של טקסטים כתובים וכדרכה של שפת 'הדיבור' היום יומית. בהשאלה מעולם עבוד הנתונים במחשב, הגישה אל המידע הינה סיקוונציאלית (Sequential). יש בטקסט רציפות של משפטים הנקראים בזה אחר זה. הקריאה של המשפטים עוקבת ונגררת זה מזה.

האילווצים הטכנולוגיים והדידקטיים שעמדו בפני רבי ובית הוועד שלו יצרו את נוסח המשנה 'הסדרתי'. על אף המגבלות הריאליות של אותם ימים, עשו רבי ותנאיו מאמצים כבירים ליצור נוסחים המשיגים לפחות שתי מטרות חשובות: האחת: סיוע ליכולת השינון בע"פ, השנייה: שמירה על מבנה קבוע של ההלכה (=רכיבי הטיעון), שאף הוא מסייע לזכירתה בע"פ. אחד מן 'המחירים' ההכרחיים שאותן 'יש לשלם' בצורת הצגה זו הינו: אי בהירות מספקת בשל עיקרון 'הסדרתי'.

הניסוח הפשוט ל'מקרים מורכבים'

'השפה' המיוחדת והמקודדת של רבי בהקשר לעיקרון 'הסדרתי' הינה הרבה יותר מורכבת מן הדוגמה הדמיונית והפשוטה שהצגתי לעיל. פעמים שיש צורך להציג מחלוקות משולשות (=שלוש דיעות) מליאות או חלקיות (=התנאים חולקים רק על חלק מן ההלכה הנדונה). בהיעדר: צבעים, חיצים, מלבנים ותרשימים, היו צריכים רבי ותנאיו ליצור ניסוחים 'פשוטים' אך 'מורכבים', קלים לשינון אך מכילים את כל המידע הרלוונטי.

ברקע תמיד ניצבת בעיית 'הסדרתי' המאיימת על ההבנה המליאה של המשנה. האמוראים עמדו כמובן על קשיים הנובעים מן 'הסדרתי' ופירשו אותן בכל אתר. ההתחקות שלנו אחר עבודת הפרשנות האמוראית מחייבת אותנו 'לקרא לילד בשמו', דהיינו: לדון באופן מפורש וסיסטמטי בכל משנה בבעיות שנובעות מאילוץ הכתיבה 'הסדרתי'.

הצגת המידע בשיטות אחרות כגון אלו המוצגות לעיל הינה תמיד 'מעשה פרשני' כדוגמת חלוקת ההלכה ל'רכיבי הטיעון'. להלן מעט דוגמאות המציגות את בעיות ההבנה הנובעות מן הניסוח 'הסדרתי' במשנתו של רבי.

ב. דוגמה מס' 1 – בבא-מציעא פרק ט, משנה ח

המקבל שדה מחברו לזרעה שעורים, לא יזרעה חיטים; חטים – יזרעה שעורים. רבן שמעון בן גמליאל אוסר. תבואה – לא יזרעה קטנית; קטנית – יזרעה תבואה. רבן שמעון בן גמליאל אוסר.

הצעה לטבלת 'רכיבי הטיעון':

רכיבים הלכה	המוסר	המקרה	'הקביעה'	הנימוק

1	סתם משנה	המקבל שדה מחברו לזרעה שעורים	לא יזרענה חטים	אין
2	סתם משנה	[המקבל שדה מחברו לזרעה] חטים	יזרענה שעורים	אין
3	[רשב"ג]	[המקבל שדה מחברו לזרעה שעורים]	[אוסר] [לא יזרענה חטים]	אין
4	רשב"ג	[המקבל שדה מחברו לזרעה חטים]	אוסר [לא יזרענה שעורים]	אין
5	סתם משנה	[המקבל שדה מחברו לזרעה] תבואה	לא יזרענה קטנית	אין
6	סתם משנה	[המקבל שדה מחברו לזרעה] קטנית	יזרענה תבואה	אין
7	[רשב"ג]	[המקבל שדה מחברו לזרעה תבואה]	[אוסר] [לא יזרענה קטנית]	אין
8	רשב"ג	[המקבל שדה מחברו לזרעה קטנית]	אוסר [לא יזרענה תבואה]	אין

ג. דיון ברכיב ה'סדרתיות' שבמשנה

כבר מטבלת 'רכיבי הטיעון' של משנה קצרה זו. אנו למדים על הכמות הגדולה של רכיבי הסדרתיות. רובם של 'הרכיבים' הכתובים בתוך סוגריים [...], הינם רכיבים שמושלמים עקב עיקרון הסדרתיות. רכיבי הלכה (1) כתובים במפורש במשנה, והשאר מושלמים כאמור על בסיס עיקרון הסדרתיות. 'המקרה' בהלכה (2) לדוגמה אינו "חטים - יזרענה שעורים" אלא: "[המקבל שדה מחברו לזרעה] חטים, יזרענה שעורים".

עמדת רשב"ג מנוסחת בניסוח הקצר ביותר האפשרי, במילה אחת: "אוסר". 'קביעה נורמטיבית' זו מייצגת למעשה שתי הלכות של רשב"ג, הלכה (3) והלכה (4). הלכה (3) שלא הוזכרה אפילו ברמז על ידי רשב"ג, מוסקת על ידינו על בסיס 'הגיון' שיובהר להלן. הלכה (4) מוסקת על ידינו על בסיס עיקרון הסדרתיות. על פי עיקרון זה, המשפט: "רשב"ג אוסר" מתייחס לאמירה/לדברים שקדמו למשפט זה, דהיינו: למשפט, המובא בשם 'סתם משנה': "חטים – יזרענה שעורים". על הלכה זו: "[המקבל שדה מחברו לזרעה] חטים, יזרענה שעורים" חולק רשב"ג והוא סבור כי: "[המקבל שדה מחברו לזרעה] חטים [לא יזרענה שעורים]".

הלכה (3) שכאמור אינה מוזכרת אפילו ברמז בדברי רשב"ג מוסקת על ידינו בדרכי 'ההגיון'. למעשה, רשב"ג אינו חולק על 'סתם משנה' בהלכה זו, שהרי אם נאמר כי המילה "אוסר" מכוונת גם להלכה (1), לא תוצר מחלוקת בשל כך, שהרי זו גם דעת 'סתם משנה'. אנו מניחים כי לרשב"ג החולק על 'סתם משנה' יש

דיעה גם על הלכה (1), ואנו משלימים אותה באופן עקיף בשל המילה "אוסר", בדרכי ההגיון של השלמת המידע שאינו כתוב במפורש.

המחלוקת המובעת בהלכות (1) – (4), חוזרת על עצמה בהלכות (5) – (8). ההבדל בין שתי הבבות הללו הוא בפרטי 'המקרה'. בבבא ראשונה המחלוקת הינה על הצמד שעורים-חטים, ובבבא השנייה המחלוקת הינה על הצמד תבואה-קטנית. מעיון בדברי הפרשנים הקלאסיים של המשנה נראה כי החטה או הקטנית מכחישים את הקרקע יותר מן השעורים והתבואה, בהתאמה.³

מדוע רשב"ג אוסר פעמיים?

גם אם נניח שיש צורך בשני זוגות הצמדים: שעורים-חטים, תבואה-קטנית, עדיין נוותר עם שאלת האריכות בניסוח. על רקע הקיצור הקיצוני בניסוח משנה זו, מדוע יש צורך לכתוב את המשפט: "רבן שמעון בן גמליאל אוסר" פעמיים? לכאורה ניתן היה לנסח את המשנה כך: 'המקבל שדה מחברו לזרעה שעורים, לא יזרעה חטים; חטים-יזרעה שעורים. תבואה-יזרעה קטנית; קטנית-יזרעה תבואה, רבן שמעון בן גמליאל אוסר'. זהו ניסוח קצר יותר מן הניסוח של המשנה. בהשפעת עיקרון 'הסדרתיות' יש לשער כי דברי רשב"ג "אוסר" מתייחסים לשני זוגות הצמדים. כ"כ, בהשפעת אותו 'הגיון' שהצגתי בתחילת הסעיף נוכל להשלים את דעת רשב"ג גם בהלכה שעליה הוא מסכים עם 'סתם משנה'. מדוע אם כן, חזר רבי על אותו המשפט פעמיים באותה משנה? יש אם כן הכרח לומר כי הניסוח האחרון המוצע על ידי, היה יכול דווקא בשל עיקרון הסדרתיות להביא **למסקנה שגויה** שלפיה דברי רשב"ג מתייחסים רק לצמד האחרון: תבואה-קטנית, ולא לצמד שלפניו. החשש מפני מסקנה שגויה זו, אילץ את מנסחי המשנה להוסיף משפט נוסף, שימנע טעות בהבנת המשנה. המשפט הפותח של המשנה: "המקבל שדה מחבירו" הוא משפט משותף לשתי הבבות, והוא בעצם הסיבה המתודולוגית לכך שאנו מתייחסים לשתי הבבות הללו כאל משנה אחת. מיקומו בתחילת המשנה כפתיח משותף לשמונה הלכות (ראה 'טבלת רכיבי הטיעון') אינו נפגע מעיקרון הסדרתיות, משום שהוא מגדיר את 'המקרה' שעליו אין מחלוקת.

לסיכום, רבי יהודה הנשיא משתמש בעיקרון הסדרתיות לרוב כדי לקצר את לשון המשנה לצורך שינונה וזכירתה. בצמתים בהם יש חשש ליתקלה' בשל עיקרון זה, מוסיף רבי מלים ומשפטים שלימים, כדי למנוע 'יתקלה' אפשרית זו. לרוב זהו המצב, אולם פעמים נוצרת מחלוקת אמוראית בפרוש דברי המשנה דווקא בשל רעיון הסדרתיות.

³ מבלי להיכנס לפרטים חקלאיים הנחוצים להבנת המשנה, יש לשאול מדוע צריך שתי בבות החוזרות על אותו הרעיון בדיוק? הפתרון לשאלת הנחיצות של שתי הלכות דומות לכאורה, קרוי בלשון התלמוד: 'צריכותא'.